

---

*В.В. Співак,
кандидат філософських наук,
Академія ДПтС*

МОРАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ОБРАЗУ ВОЇНА В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ ЕПОХИ БАРОКО

Важливою темою морально-етичних вчень епохи бароко є військова, яка, крім іншого, включає образ «християнського» рицаря, який втілює «належний» ідеал моральної поведінки воїна. Ця увага до воїнів активізувалася через військові конфлікти в XVII ст. Вони викликали посилення мілітаризації життя і мислення (ознакою чого можна вважати поширення військової тематики в тогочасному письменстві), тож, за характеристикою сучасників, цей період можна назвати «часом вояка» [12, 49]. Мілітаризаційні процеси зачепили також і українські землі, де відбулися бурхливі соціально-політичні потрясіння й радикальні зміни в усіх сферах життя. В Україні на перший план суспільно-політичного буття висувається військовий стан козацтва, який значно розширився в період козацької революції за рахунок значної частини інших верств населення: селян, міщан та старої політичної еліти – шляхти. Відповідно, ці явища потребували раціонального осмислення, тож військова тематика почала активно висвітлюватися в літературі, зокрема, в релігійній і філософській. Церква як інститут, що претендував на роль головного пастиря суспільства, шляхом вироблення правил поведінки воїна і активного їх пропагування (зокрема, через проповідь), намагалася на свій лад дисциплінувати та «християнізувати» цю частину суспільства.

Дух епохи української козацької держави висунув на перший план героїко-патріотичну тему, яка навіть дещо відсунула властиву загальноєвропейському бароко трагічність світосприйняття [6, 67–93]. Ця тема також є характерною і для польського бароко з його шляхетським «сарматизмом». Так, образу християнського рицаря приділяють велику увагу проповідники Петро Скарга [11, 168], Фабіан Бірковський [11, 353] та ін. Бароко створює образ людини з бунтівною душею, що схильна до героїчної авантюри, готова до жертви та подвигу. Здебільшого, на польські «сарматські» взірці, орієнтувалися українські автори, творячи своє «козацьке бароко», замінюючи «Eques Polonus» на «козака-рицаря».

Для українського бароко типовими є сюжети військової слави та подвигу, рицарських чеснот, святої жертви [6, 80–81] на благо Віри та Вітчизни. Цей образ втілювався в панегіричній літературі, церковній проповіді, образотворчому мистецтві тощо. Дух оновлення, який плекала Церква, синтезуючи середньовічні та ренесансні уявлення про людину і її земне життя, вимагав побожності і уявлень про норми щоденної поведінки та обов'язки всіх станів суспільства, у тому числі й воїнів [11, 162]. В уявленні про ідеальний образ воїна (в українській традиції – козака), що створювався мислителями епохи, поєднувалися загальноприйнята «рицарська» поведінка з християнською побожністю, взірцем для якої служили життя святих та Ісус Христос, а також певні нові ідейні елементи, які були продиктовані специфічними культурними та соціально-політичними змінами.

Метою даної розвідки є висвітлення позитивного аспекту (чеснот) образу «християнського воїна» українськими мислителями XVII ст. Таке дослідження здатне розширити наші уявлення про витоки формування образу «козака-рицаря», що пізніше яскраво оформився у романтичній історіографії та письменницькій традиції XIX ст. та залишається здебільшого панівним і дотепер.

Джерельною базою дослідження стали проповіді Антонія Радивилівського, Іоанікія Галятівського, а також трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку».

До образу козака як християнського воїна у творчості українських церковних мислителів XVII ст. зверталися такі дослідники, як Л. Довга [3], Н. Яковенко [10], С. Плохій [7] тощо. Проте, на матеріалі проповідей дана тематика поки що малодосліджена.

Даний образ створювався церковними та світськими мислителями через церковну проповідь, віршовані твори та іншу літературну продукцію, починаючи з XVI ст. Особливої інтенсивності цей процес набув у першій половині XVII ст., коли під протекцією Війська Запорозького була відновлена ієрархія Православної Церкви. Остання почала активно героїзувати та християнізувати образ козацького війська, що простежується у «Протестації» Іова Борецького (1621 р.) та «Вірші на погреб Петра Сагайдачного» Касьяна Саковича (1622 р.) [10, 278–279]. Церковні діячі продукували все нові твори, присвячені «християнському Запорозькому рицарству» та його подвигам. Так, уславленню рицарства як захисника Віри та Вітчизни приділяють увагу «антимагометанські» трактати Іоанікія Галятівського «Јавкдц» (Лебідь) (1679), «Алкоран» (Алькоран) (1683) та деякі вірші Лазаря Барановича з

його збірки «Lutnia Apollinowa» (Лютня Аполлонова) (1671) тощо.

Яскравим прикладом подібних текстів є п'ять рукописних «Слів часу війни» Антонія Радивиловського, призначені для виголошення перед козацьким військом, в яких проповідник пише, що Батьківщина є найціннішим добром, а захист її – найсвятішим обов'язком кожного її сина. Він закликає не шкодувати життя та майна у святій боротьбі за Віру та Батьківщину і дати відсіч нападаючим: «Якожся такъ окрутному й страшному неприятеливи спротивити маєте, если не войною? Взявши теды собі Бога въ помощь, й пресвятую Богородицу, ополчитесь за братію вашу, сыновъ ваших, й жены ваши, й домов вашихъ» [9, 37]. «Військова» тематика простежується ще у деяких проповідях Антонія Радивиловського. У своїх прикладах він раз у раз звертається до цієї тематики для ілюстрації моральних настанов.

Часте звертання Антонія Радивиловського та деяких інших мислителів до військової тематики є відображенням буремних військових подій, що відбувались в Україні впродовж середини другої половини XVII ст. Коментуючи цю ситуацію, Іоанікій Галятовський порівнював світ з червоним (кривавим) морем – «Світ есть моремъ червонымъ, бо на світі знайдуються войны межи людми, забойства, тиранства, где кровь людская обфите розливається» [1, 67].

Любов до Вітчизни ставиться Антонієм Радивиловським як одна з найвищих чеснот воїна – «Презацное Христіанское воинство, дві речи найбарзей васъ порушити, й сердца ваши запалити могутъ къ мужественной росправе военной зъ окрутнымъ бисурманиномъ на насъ невинне наступающимъ. Першая честь Божая, другая любов отчизны» [9, 38]. У іншому місці проповідник пише: «Кгды бы васъ кто запыталъ презацныи й отважныи войнове: что васъ порушило по чести Божей, же оставивши дома, жены, чада, братію, сестры, й други; оставивши вси роскоши домовые; з такою отвагою здоровья своего выправуетесь на того неприятеля Креста Христова? речете вси згодне: любов отчизны. Гды бы кто запыталъ, кто васъ провадитъ на такіе небезпеченства военные, на острые джиды, мечи, шабли й стрелы поганскіе? Иначеи не речете: тылко честь Божая й любов отчизны» [9, 39–40].

Проповідник вважає, що захист Вітчизни, поряд з іншими богоугодними справами, є вираженням «честі до Господа», яку віддають ті, хто – «все, что колвекъ чинили на сёмъ світі, для одной чести й хвалы Бжей чинили. Наприкладъ... *Отчизны й волности своєї*

боронили, Кровь свою за віру Православную, за Царя, за жєны, за чада, за друговъ, и засебе самыхъ проливали (курсив наш. – В. С.); й тую працю й услугу для чєсти й хвалы Бжєй podejmовали» [8, 1503].

Іоанікій Галятовський вихваляє також людину, яка готова боронити Віру та Вітчизну, що вважається цнотю: «В наррації вихваляй умерлого чоловіка, величаючи єго цноты и добри учинки... застановялся за Церковь Божую и за отчизну, великіи працы й труды для церкви божєй и для отчизны podejmоваль» [1, 221].

Таким чином, на думку українських церковних мислителів, Батьківщина має бути однією з найвищих цінностей у світогляді воїна як доброго християнина, а любов до неї та її захист – його святим обов'язком.

Вояки постійно перебувають під загрозою загибелі, тож смерть традиційно займала вагоме місце у військовій тематиці. Наприклад, за Інокентієм Гізелем, воїни грішать – «Аще не памятають выну на смерть, яко найближчюю имъ, ниже готоватися на ню житіємъ Богоугоднымъ [2, 417]. Пам'ять про смерть вважалася запорукою християнської моральності. Проте у проповідях Антонія Радивиловського, які мали за мету надихнути воїнів на подвиги, тематика смерті набула дещо іншого звучання.

Війна за справедливу справу дає «несмертельну» славу, проте для того щоб її здобути, треба зневажати всі небезпеки і саму смерть, пише Антоній Радивиловський – «Погоржайте смертію, если хочете при несмертельной зоставати славі» [9, 52]. Смерть на справедливій війні за Вітчизну дає вічну славу і нагороду на небі, тож проповідник закликає козаків не боятися смерті – «яким бы кто способом вічної й несмертельной собі могль набыти славы?... если смертію погордить. албовімъ ничого хвалы годного той учинити не можетъ, которого сердце страхъ смерти опануєть. Кому страшна смерть, а вамъ презацному... Рыцарству да не будетъ страшная; бо йдете на войну справедливую, за честь Божую, за Церкви святыи, за отчизну милую. а умерти за честь Божую, за Церкви святыи, за отчизну есть жити такъ на земли, яко й въ небі, в несмертельной славі» [9, 52].

Отже, зневага до смерті та відчайдушна хоробрість як характерна риса як літературного, так і світоглядного образу козака-рицаря знайшла своє відображення у творчості проповідника. При цьому заклик до козаків пам'ятати про смерть (що є вагомою рисою християнської побожності) характерний для всіх проповідників, щодо воїнів набуває певної специфіки: з одного боку, про неї

необхідно пам'ятати, що є запорукою християнського морального життя, з іншого, – зневажати її, що є ознакою «рицарської доблесті» і запорукою спасіння душі воїна.

Воїн має любити Бога всім серцем. Найкращим способом довести цю любов є війна як його основне заняття та служба Богу, пише Радивилівський: «Яко показати можете тоє же любите Бога всімъ сердцемъ вашимъ, всею душею, й всею мыслію вашею? Покажете, гды на того неприятеля Божого съ всеи усилности сердца й мысли вашей, не оглядаючися ничего а ни на жены ваша, а ни на чада, а ни на милыхъ друзей своихъ, а ни на дома; наступовати будете» [9, 54]. В увявленні українських мислителів епохи бароко добре виконання свого соціального обов'язку та праця на особисте й загальне благо розцінювалися як цнота, натомість несумлінне виконання свого обов'язку тлумачилося як гріх [4, 227–266.]. Головною ж справою воїна були «працы Рыцерские» [8, 1323], що вважалися його обов'язком перед Богом та людьми.

Козацтво перебуває під особливим «Божим заступництвом». Гарантом його перемоги у «справедливій» війні є Божа поміч – «мейте надію в Богу, же й вы звітяжете, поневажь справедливое, бо за честь Божую, за отчизну милую, за себе самыхъ, за жены своя, за чада, й за братію свою противно того выправуетесь неприятеля» [9, 39], – пише Антоній Радивилівський. Розкритий проповідником сюжет «військового заступництва» (Самого Господа, Богородиці, Архангела Михайла, св. Георгія) був доволі популярним у вітчизняній літературі ще з часів Київської Русі. Дане заступництво тлумачилося як найвищий ступінь політичної прихильності божественного до людини, свідченням правильності вчинків та шляху «християнських воїнів» [5].

Антоній Радивилівський пише, що, йдучи на війну, потрібно добре підготуватися, але найважливіше – заручитися Божою поміччю: «Царіє, Гетманы, полковники й прочіи войнове гды выправуются на войну, сподобляються на коні добрыє, на оружья, на луки, на стрілы, на копії, на самопалы й на иншую болшую огнистую стрілбу; що барзо слушне й мудре чинять. Але еднакъ все тоє надаремне бываетъ, если Богъ зъ Божою послитковати не будетъ» [9, 43]. Без останньої – зброя безсила: «Яко самыи отважныи царює, Гетманы, й Полковники, такъ й ихъ все отважное Рицерство, йдучи на якую з неприятеlemъ войну, слухачу Православный; не въ коняхъ добрыхъ, ани въ всіхъ военныхъ оружьяхъ уфати повинны,

але вь єдиномъ Бозі, безъ которого помощи яко оружіє, такъ й конь бы найліпшій не дадутъ звіязства...» [9, 43].

Цю думку підтримує й Інокентій Гізель, який пише, що воїни грішать, коли вважають перемоги наслідком своїх якостей та удачі, а не Божого заступництва, не просять Бога про допомогу і не жертвують військову здобич на церкву та убогих: «Аще победы своєя, или Возвращенія изъ Брани, непричитають Помощи Божіей, но своєй Крепости, или Мудрості, или Щастю. не просять Бога о Помощу, ни Благодаренія єму за Победу или за Возвращеніє свое воздають, ниже разділяють користей вражіихъ на Церкви, Монастыри, Шпитали» [2, 417].

Іоаникій Галятовський, також зазначає, що молитва додає воїнам сміливості «Христосъ смілими людей чинить на войні, котори Христа на помочь взывають. Чинить Христос смілими на войні гетмановъ, полковниковъ й иншихъ рыцеровъ, котори Христа просять о помочь» [1, 112]. Проповідник вважає, що взірцем для наслідування воякам (як і іншим «добрим християнам») має бути Ісус Христос Так, перераховуючи цноти християнина, на які необхідно зважити, складаючи поховальні казання, Галятовський стосовно воїнів зазначає, що вчитися цнотам вони мають у самого Христа, «могутъ ся от Христа учить рицеры, гетманы, полковники и всі люде военныи» [1, 226].

Отже, у вищезазначених думках українських мислителів епохи бароко, ми можемо спостерігати традиційну апеляцію до образу «християнського лицаря» з відповідним набором чеснот: хоробрість, зневага до смерті, побожність, цнотливість, любов до Церкви та Вітчизни тощо.

Такий образ козака-воїна як високоморального захисника Віри й Вітчизни в загальних рисах повторювався й іншими церковними мислителями та світськими авторами епохи бароко і згодом став «канонічним» для української літератури, історіографії, суспільно-політичної думки тощо. Багато в чому він і досі залишається актуальним та активно експлуатується в сучасному українському культурному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Галятівський Іоаникій*. Ключ розуміння / підгот. І.П. Чепіга. – К., 1985.
2. *Гізель Інокентій*. Мир с Богом чоловіку. – К., 1669.
3. *Довга Л.М.* Система цінностей в українській культурі XVII століття. – Київ – Львів, 2012. – 344 с.
4. *Довга Л.М.* Соціальна утопія Інокентія Гізеля // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. – К., 2005. – С.227–266.
5. *Киричок О.Б.* Воїнство Христа, як етична ідеологема у філософській культурі давньокіївського періоду // Магістеріум. – 2002. – Вип. 9 : історико-філософські студії. – С.5–15.
6. *Кримський Б.* Феномен українського бароко // Історія української культури. В 5 томах. – Т. 3. – К., 2003. – С.67–93.
7. *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – 485 с.
8. *Радивилівський Антоній*. «Вінець Христов...». – рукопис. – І.Р. ЦНБУ ім. В.І. Вернадського. – П.Ник м. П. 560 т. 2.
9. *Радивилівський Антоній*. Слова часу війни // Марковский М.Н. Антоний Радивилівський, южнорусский проповедник XVII века. – К., 1894.
10. *Яковенко Н.М.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – 584 с.
11. *Hernas Czeclaw*. Barok. – Warszawa, 1976.
12. *Czlowiek Baroku / Pod redakcja Rosaria Villariego*. – Warszawa, 2001.

Спивак В.В. Морально-філософський аспект образу воїна в українській філософській думці епохи бароко.

У статті досліджується морально-філософська складова образу воїна в українській філософській думці епохи бароко. В якості джерельної бази обрано тексти мислителів другої половини XVII ст. Ці тексти відзначаються традиційною апеляцією до образу «християнського лицаря» з відповідним набором чеснот: хоробрість, зневага до смерті, побожність, цнотливість, любов до Вітчизни тощо. Даний образ знайшов своє відображення і в культурі пізнішої епохи та залишається актуальним для історичної свідомості нашого часу.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, морально-етична думка, бароко, воїни.

Спивак В.В. Морально-філософський аспект образу воїна в українській філософській думці епохи барокко.

В статье исследуется морально-философская составляющая образа воина в украинской философской мысли эпохи барокко. В качестве источников избраны тексты мыслителей второй половины XVII в. Эти тексты

характеризуются традиционной апелляцией к образу «христианского рыцаря» с соответствующим набором достоинств: храбрость, презрение к смерти, набожность, целомудрие, любовь к Отечеству и т.д. Данный образ присутствует и в культуре позднейших эпох, а также остается актуальным для исторического сознания нашего времени.

Ключевые слова: история философии, украинская философия, морально-этическая мысль, барокко, воины.

Spivak V. The moral-philosophical aspect of the image of a warrior in Ukrainian philosophical thought of the Baroque.

The purpose of this article is to highlight the positive aspects of the image of «Christian warrior» in teaching Ukrainian thinkers of the XVII century. This research has the task to expand our understanding of the origins of the image of «Cossacks knight», which later took shape in bright romantic tradition of historiography and writers of the nineteenth century and remains largely dominant until now.

Traced the causes and consequences of updating military topics in the moral and philosophical thought, literature and art of the Baroque. We investigate the moral-philosophical warrior image component in the Ukrainian religious and philosophical thought of the Baroque.

As the source base selected text thinkers of the second half of the XVII century (Anthoniy Radyvylovskiy, Innocenty Gisel, Ioanykiy Halyatovskiy). It was established that these texts present the appeal to the traditional image of «Christian Knight» with a corresponding set of virtues: courage, contempt for death, piety, chastity, love for the Church and Fatherland others.

Thus, the warrior must be true patriot of Church and Motherland, a devoted defender of the state, be pious and have all appropriate Christian virginity. Among the traditional «martial» virtues Ukrainian thinkers note the courage and contempt for death, which is a manifestation of respect for God and guarantor of salvation soldier.

Outlined above image Cossack warrior as highly moral defender of the Faith and Fatherland, repeated in general and other church and secular thinkers authors of the Baroque and later became the «canonical» for Ukrainian literature, historiography, political thought and so on. In many ways, it still remains relevant and actively exploited in modern Ukrainian cultural space.

Key words: history of philosophy, Ukrainian philosophy, a moral – ethical idea, baroque, warriors.